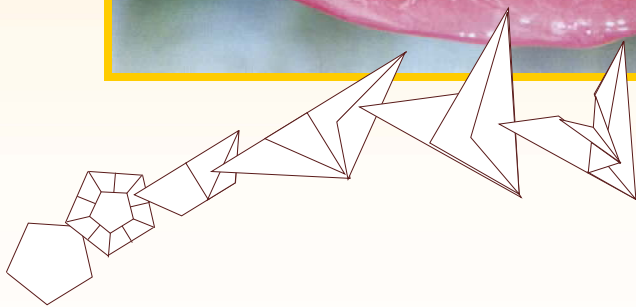

หน้าวัวตัดดอก

กรมส่งเสริมการเกษตร

หน้าวัวตัดดอก

ชื่อสามัญ : Anthurium หรือ Flamingo Flower
หรือ Tail Flower
ชื่อวิทยาศาสตร์ : *Anthurium andreanum*

หน้าวัว เป็นไม้ตัดดอกที่มีการลงทุนสูง แต่ก็ทำให้ผู้ลงทุนปลูกได้รับผลตอบแทนสูงด้วย หากมีการดูแลรักษาที่ถูกต้องและเหมาะสม

ลักษณะทั่วไป

หน้าวัว เป็นไม้ดอกที่มีพื้นที่หน้าดอกใหญ่ที่สุด ดอกบานทน อายุการใช้งานนาน 2 – 4 สัปดาห์ สามารถนำมาจัดตกแต่งได้มากมายหลายรูปแบบ ลักษณะเด่นของหน้าวัว คือ มีสีจานรองดอก สวยเด่น หลากหลายสี รวมทั้งประเภทที่มีสองสีในดอกเดียวกัน ที่เรียกว่า โอบาเกะ

หน้าวัวเป็นไม้ดอกประเภทเนื้ออ่อนที่มีอายุ 6 – 7 ปี ลำต้นอาจเจริญ โดยมียอดเดียว หรือแตกกอได้ มีระบบรากเป็นรากอากาศ (aerial root) สามารถดูดน้ำและความชื้นจากอากาศได้ ดังนั้นต้องเลือกใช้วัสดุปลูกที่โปร่งมีการระบายน้ำและอากาศดี มิฉะนั้นรากจะเน่าได้ การเจริญของใบ และดอกจะเกิดขึ้นไปพร้อมกันหรือสลับกันไป โดยเฉลี่ยหน้าวัวหนึ่งต้นจะมีใบและดอกประมาณ 5 – 8 ใบต่อปี

ลักษณะของหน้าวัวพันธุ์ดี ควรมีคุณสมบัติขั้นต่ำ ดังนี้

 จานรองดอกกว้าง ด้านซ้ายและขวาเท่ากันเป็นรูปหัวใจ หูจานรองดอกแตะกันหรือซ้อนกันเล็กน้อย หากหูจานรองดอกซ้อนกันมากหรือหูจานรองดอกตั้ง จะทำให้ดอกเสียหายได้ระหว่างการขนส่ง

 ปลี ควรสั้นกว่าจานรองดอก และทำมุมประมาณ 45 องศากับแกนของก้านดอก เพื่อความสะดวกในการบรรจุเพื่อขนส่งหน้าวัว

 สีจานรองดอกควรสดใส

 ก้านดอกควรยาว ตรง และชูดอกเหนือใบ

 ต้นควรมีข้อถี่หรือปล้องสั้น จะทำให้ต้นไม่สูงเกินไป ไม่แตกหน่อมาก ง่ายต่อการดูแลรักษา

 ผลผลิตเฉลี่ยอย่างน้อย 6 ดอกต่อต้นต่อปี

 ต้านทานโรคแอนแทรกโนส และโรคใบไหม้

 ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้ดี

พันธุ์

พันธุ์หน้าวัวที่ปลูกเป็นการค้าในปัจจุบัน เป็นพันธุ์ที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ มีสีสดใส หลากหลาย พันธุ์ไทยไม่ค่อยเป็นที่นิยม เนื่องจากมีร่องน้ำตาลี และหูจานรองดอกซ้อนกันมาก หรือหูจานรองดอกตั้ง ซึ่งจะทำให้ดอกเสียหายได้ระหว่างการขนส่ง

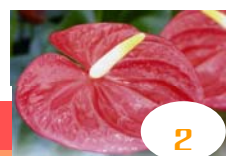

การขยายพันธุ์

การขยายพันธุ์หน้าวัวมี 2 วิธี คือการใช้เพศ และไม่ใช้เพศ หน้าวัวตัดดอกนิยมขยายพันธุ์แบบไม่ใช้เพศ เพราะต้นที่ได้จากเมล็ดมีโอกาสกลายพันธุ์ได้สูงมาก และใช้เวลานานในการเพาะเมล็ดจนออกดอก และเพื่อให้ได้ต้นพันธุ์ปลอดโรค มีการเจริญเติบโตสม่ำเสมอ นิยมใช้พันธุ์ที่ขยายพันธุ์จากการเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อ

1. การตัดยอด

เป็นการขยายพันธุ์ที่ง่ายและนิยมปฏิบัติ ทำได้ทั้งในขณะที่ยังเป็นต้นกล้าขนาดเล็ก และต้นขนาดใหญ่ที่สูงเกินไป คือ ยอดสูงเกิน 60 เซนติเมตร โดยตัดยอดให้มีใบติดมา 4 – 5 ใบ และหากมีรากติดมาด้วยจะทำให้พืชตั้งตัวได้เร็ว

2. การแยกหน่อ

จะแยกหน่อที่มีรากแล้ว 2 – 3 ราก ควรกระทำในขณะที่หน่อมีขนาดเล็ก ถ้าปล่อยให้หน่อมีขนาดใหญ่เกินไป เมื่อแยกหน่อแล้วอาจจะทำให้โคนต้นเสียหาย การแยกหน่อควรกระทำด้วยมือ อย่าใช้มีดหรือกรรไกร และไม่ควรถอนหน่อในช่วงก่อนหรือระหว่างฤดูฝน เพราะเชื้อราจะสามารถเข้าทำลายได้ง่าย สำหรับบางสายพันธุ์สามารถปล่อยให้หน่อ 1 หน่อ เจริญเติบโตคู่กับต้นแม่ได้ โดยไม่ต้องแยกหน่อออกไป เพื่อให้มีจุดเจริญที่ใหญ่ขึ้นต่อตารางเมตร คือจะได้จำนวนดอกเพิ่มขึ้นได้แก่ พันธุ์ทรอปิคอล

3. การปักชำ

วิธีนี้จะใช้กับต้นหน้าวัวที่มีอายุมาก เมื่อตัดยอดไปแล้วไม่มีใบเหลืออยู่ที่ต้นเดิม อาจปักชำทั้งต้นหรือตัดเป็นท่อน ๆ ก่อนแล้วจึงนำไปปักชำ โดยแต่ละท่อนต้องมีข้ออยู่ 2 – 3 ข้อ ในการปักชำควรวางกิ่งทำมุม 30 – 40 องศากับวัสดุปักชำ ปักลึกครึ่งหนึ่งของกิ่งปักชำ หันตาออกด้านข้าง ปักชำในที่ที่มีแสงน้อย

4. การเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อ

ใช้ใบอ่อนที่ยังม้วนอยู่ไปเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อ การขยายพันธุ์วิธีนี้ได้ต้นพันธุ์ในปริมาณมาก เช่น 10,000 ต้น ในเวลา 2 – 2.5 ปี ต้องดำเนินการในห้องปฏิบัติการ

หน้าวัว เป็นพืชที่ต้องการสภาพแวดล้อมที่มีร่มเงา แสงแดดรำไร การปลูกจึงต้องอาศัยโรงเรือนที่มีการพร่างแสง ซึ่งนอกจากช่วยควบคุมเรื่องแสงแล้ว โรงเรือนยังช่วยป้องกันลมและเก็บความชื้นให้แก่หน้าวัว ซึ่งโรงเรือนควรต้องมีความสูง 3 – 5 เมตร หลังคามุงด้วยแสลนพร่างแสง 70 – 80 % รอบโรงเรือนควรปิดด้วยแสลน โดยเว้นด้านบนไว้เล็กน้อยในแนวม เพื่อระบายอากาศ หรืออาจชิงแสลนรอบโรงเรือนในแนวเฉียงประมาณ 45% จะช่วยให้มีการหมุนเวียนของอากาศรอบโรงเรือนมากขึ้น ส่วนหลังคาอาจตัดแปลงโดยพร่างแสง 2 ชั้น โดยชิงชั้นบนแบบถาวรด้วยแสลนพร่างแสง 40 – 60 % ส่วนชั้นล่างชิงแสลนพร่างแสง 60% แบบเลื่อนเปิดปิดได้คล้ายผ้าม่าน วิธีนี้สามารถปรับให้ต้นหน้าวัวไม่ถูกแสงแดดจัดในช่วงกลางวัน โดยปิดแสลนพร่างแสง 2 ชั้น ส่วนในช่วงเช้าและช่วงเย็น ความเข้มของแสงน้อยลงควรเปิดแสลนพร่างแสงชั้นล่าง เพื่อให้ต้นหน้าวัวได้รับแสงแดด สามารถสร้างอาหารและเจริญเติบโตได้เต็มที่

การปลูกหน้าวัวเป็นการค้า นิยมใช้ต้นพันธุ์ที่ได้จากการเพาะเลี้ยงเนื้อเยื่อ เนื่องจาก จะมีความแข็งแรง เติบโตสม่ำเสมอ และปลอดโรคมกกว่าต้นพันธุ์ที่ได้จากการขยายพันธุ์โดยวิธีอื่น ขนาดต้นพันธุ์ที่บริษัทจำหน่ายให้แก่เกษตรกร จะมีความสูงต้นประมาณ 8 – 12 เซนติเมตร เมื่อได้ ต้นพันธุ์แล้วนำมาอนุบาลในกระถางขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 4 นิ้ว เป็นเวลาประมาณ 4 เดือน จะได้ต้นพันธุ์ขนาดสูงประมาณ 20 – 25 เซนติเมตร ซึ่งสามารถย้ายปลูกลงในแปลง หรือหากจะปลูกลงในกระถาง ต้องเปลี่ยนเป็นกระถางขนาดใหญ่ขึ้น ซึ่งต่อจากนั้นอีกประมาณ 8 เดือน ความสูงของ ต้นประมาณ 60 – 70 เซนติเมตร จะให้ผลผลิตประมาณ 50 % และจะให้ผลผลิตเต็มที่อีกประมาณ 4 เดือนถัดมา รวมระยะเวลาจากต้นพันธุ์ที่ซื้อ (ขนาด 8 – 12 เซนติเมตร) ถึงให้ผลผลิตเต็มที่ ประมาณ 16 เดือน

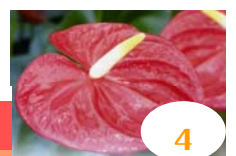

การดูแลรักษา

การให้น้ำ

การผลิตหน้าวัวจำเป็นต้องมีแหล่งน้ำที่สะอาดและมีน้ำตลอดปี หากใช้น้ำจากแม่น้ำ ลำคลองมักจะมีตะกอนดิน ควรมีบ่อพักเพื่อเก็บกักน้ำก่อนนำมาใช้ จะทำให้เกิดการตกตะกอน น้ำจะใสขึ้นและควรติดตั้งเครื่องกรองน้ำให้น้ำผ่านเครื่องกรองก่อนนำไปใช้ เพราะน้ำที่มีตะกอนดิน จะทำให้เกิดคราบน้ำติดอยู่บนดอกหน้าวัว ทำให้คุณภาพดอกลดลง หากใช้น้ำประปาต้องนำน้ำมาพัก ในบ่อพักน้ำก่อนนำไปใช้ 5 – 7 วัน เพื่อลดปริมาณคลอรีนลง

น้ำที่เหมาะสมแก่การใช้รดหน้าวัว ควรมีค่า pH อยู่ในช่วง 5.2 – 6.2 หากเป็นกรด หรือต่างมากเกินไป ความเป็นประโยชน์ของธาตุอาหารบางชนิดจะลดลงไป การตรวจวัด pH ของน้ำ นอกจากส่งไปวิเคราะห์ห้องปฏิบัติการของหน่วยงานราชการหรือเอกชนแล้ว ยังสามารถซื้อเครื่องวัด pH เรียกว่า pH meter (พีเอช มิเตอร์) ไว้ใช้ตรวจวัดเอง และเพื่อความประหยัดอาจใช้กระดาษเทียบสี ซึ่งมีราคาถูกกว่ามาก หรือจะใช้แบบสารละลายหยดลงในน้ำและเทียบสีที่เกิดขึ้น หากน้ำมีสภาพ เป็นต่างจะทำให้เกิดคราบหินปูนที่ใบและดอก สามารถลดความเป็นต่างโดยใช้กรดไนตริก

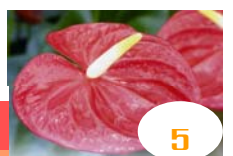
แต่ต้องใช้อย่างระมัดระวังเพราะเป็นกรดเข้มข้น การผสมกรดกับน้ำต้องค่อย ๆ เทกรดลงในน้ำอย่างช้า ๆ ห้ามเทน้ำลงในกรดเข้มข้นเด็ดขาด ส่วนการแก้ไขน้ำที่มีความเป็นกรดต่ำเป็นพิเศษ อาจใช้ปูนขาวโรยเป็นครั้งคราวที่วัสดุปลูก และเพิ่มปุ๋ยที่ใช้แคลเซียมและแมกนีเซียมในรูปแบบที่ให้ผลตกค้างเป็นต่าง เช่น แคลเซียมไนเตรท แมกนีเซียมไนเตรท

การให้น้ำแก่ต้นหน้าวัวในโรงเรือน มี 2 ส่วนคือ

1. การให้ความชื้นแก่วัสดุปลูกหรือรากพืช ควรให้น้ำแบบสปริงเกอร์ระดับโคนต้น เพื่อไม่ให้น้ำเปียกที่ใบและดอกของหน้าวัว ซึ่งจะทำให้เชื้อแบคทีเรียเข้าทำลายได้ง่าย การให้น้ำเหนือต้นพืชบ่อยครั้งจะทำให้เกิดจุดคราบหินปูนบนใบและดอก ทำให้ต้องเสียเวลาทำความสะอาด และทำให้ระดับการสังเคราะห์แสงของพืชลดต่ำลง เพราะความสามารถในการดูดแสงของใบลดลง
2. การให้ความชื้นในอากาศ เป็นการพ่นละอองน้ำที่ละเอียดมากคล้ายกับหมอก จึงเรียกว่าหัวพ่นหมอก โดยฉีดพ่นวันละ 2 – 3 ครั้ง หรือมากกว่านั้นในช่วงที่มีอากาศร้อนและความชื้นสัมพัทธ์ในอากาศต่ำ

การให้ปุ๋ย

การให้ปุ๋ยแก่หน้าวัวทางราก หรือระดับโคนต้นจะให้ผลดีกว่าการฉีดพ่นทางใบ เนื่องจากใบหน้าวัวมีแว็กซ์ (wax) ที่เคลือบอยู่ค่อนข้างหนา ทำให้ใบหน้าวัวไม่สามารถดูดซับปุ๋ยหรือธาตุอาหารได้ดี ถ้าให้ปุ๋ยฉีดพ่นทางใบต้องฉีดให้ทั่วทั้งใบ ทั้งด้านบนและด้านล่างใบ วิธีที่มีประสิทธิภาพที่สุดคือ การให้ปุ๋ยทางระบบน้ำ (Fertigation) เพราะจะทำให้หน้าวัวได้รับปุ๋ยในปริมาณที่ถูกต้องทุกครั้งที่ได้รับ นอกจากนั้นการให้ปุ๋ยทางระบบน้ำ ยังช่วยให้ใบและดอกสะอาดไม่เป็นคราบปุ๋ยอีกด้วย สัดส่วนธาตุอาหารไนโตรเจน : ฟอสฟอรัส : โพแทสเซียม ในช่วงต้นเล็ก อัตราส่วน 1:1:1 ในช่วงการเจริญเติบโตทางลำต้น (ยังไม่ออกดอก) 3:1:2 ช่วงออกดอก 3:1:4 โดยอาจใช้ปุ๋ยอัตราส่วน 1:1:1 แล้วเสริมด้วยแม่ปุ๋ยเพื่อให้ได้สัดส่วนตามต้องการ และควรเสริมด้วยธาตุอาหารรองและธาตุอาหารจุลธาตุด้วย

การป้องกันและกำจัดศัตรูพืช

ถ้าจะให้ได้ดี ต้องใช้วิธีการที่เหมาะสมหลาย ๆ วิธีร่วมกัน โดยเน้นการจัดการต้นพืชให้แข็งแรง ดูแลสภาพแวดล้อมในโรงเรือนให้เหมาะสม ให้อุณหภูมิต้นหน้าว้าวอย่างเหมาะสม เพื่อให้ต้นพืชแข็งแรงและทนทานต่อโรคและแมลงได้ดี ใช้สารป้องกันกำจัดศัตรูพืชอย่างมีประสิทธิภาพ

โรคหน้าว้าว

1. โรคแอนแทรคโนส อาการที่ดอกเริ่มแรกจะเห็นจุดสีน้ำตาลเล็ก ๆ บนปลีดอก ภายใต้อุณหภูมิที่สูง จุดจะขยายใหญ่ขึ้นตามรูปทรงเหลี่ยมของดอกย่อยและอาจลุกลามทำให้ปลีดอกเน่า อาการที่ใบขอบแผลค่อนข้างกลมรูปร่างแน่นอน ขอบแผลสีน้ำตาลและรอบแผลเห็นเป็นสีเหลืองชัดเจน เนื้อเยื่อตรงกลางแผลแห้งเป็นสีน้ำตาล มีเชื้อราเป็นจุดดำเล็ก ๆ ฝังเรียงเป็นวงซ้อนกัน ถ้าอากาศชื้น อาจพบกลุ่มเส้นใยและสปอร์ของเชื้อราเป็นหยดสีส้มอ่อน ๆ บนจุดดำเหล่านั้น

การป้องกันกำจัด แยกต้นที่เป็นโรคออกไปจากโรงเรือนเพื่อรักษาหรือทำลาย ในช่วงฤดูฝนฉีดพ่นด้วยสารป้องกันและกำจัดเชื้อราเป็นระยะ ๆ เช่น ไซโปรโคนาโซล คาร์เบนดาซิม

2. โรครากเน่า สาเหตุเกิดจากเชื้อรา ขอบใบเปลี่ยนเป็นสีเหลืองและหลุดร่วง ใบและดอกเล็ก รากเปลี่ยนเป็นสีน้ำตาล บางกรณีรากทั้งหมดที่อยู่ในวัสดุปลูกจะเน่าและสั่นคลอน ซึ่งเกิดจากการเข้าทำลายระยะที่สองของเชื้อแบคทีเรีย

การป้องกันกำจัด จัดการให้วัสดุปลูกมีการระบายน้ำได้ดี การใช้ปุ๋ยละลายช้าแต่เพียงอย่างเดียว โดยเฉพาะในฤดูแล้งจะมีปุ๋ยสะสมมากเกินไปเป็นอันตรายต่อราก ปรับ pH ของวัสดุปลูกให้เหมาะสม ใช้สารป้องกันกำจัดโรครากเน่า เช่น เบนโนบิล ฟอสเอทีลิส อลูมิเนียม เอทริไดอะโซล

3. โรคใบไหม้ สาเหตุจากเชื้อแบคทีเรีย พบจุดน้ำเล็ก ๆ สีน้ำตาลและมีสีเหลืองที่ขอบล้อมรอบแผล ไม่มีรูปร่างที่แน่นอน อาการจะเด่นชัดด้านหลังใบ แผลลักษณะคล้ายรูปสามเหลี่ยม

การป้องกันกำจัด เป็นโรคที่กำจัดได้ยาก ป้องกันโดยฆ่าเชื้อบนใบมีดที่ใช้ตัดดอกและใบ โดยจุ่มในยาฆ่าเชื้อ เช่น น้ำยาคลอโรกซ์หรือไฮเตอร์ ความเข้มข้น 50 % ประมาณ 5 วินาที ให้อายุที่สุดเท่าที่จะทำได้ หากเป็นไปได้ควรใช้มีดตัดดอกและใบแยกแต่ละแปลง เพื่อไม่ให้เชื้อแพร่กระจายจากแปลงที่มีโรค ไปสู่แปลงอื่น ๆ ตัดแต่งใบเป็นประจำเพื่อให้ต้นโปร่ง

หากพบอาการเริ่มต้นให้ตัดใบนั้นทิ้งแล้วนำไปทำลาย เมื่อพบโรคเข้าทำลายควรลดปริมาณการใช้ปุ๋ยในโตรเจนลงชั่วคราว ฉีดพ่นสารเคมีป้องกัน โดยใช้สเตรปโตมัยซิน คอปเปอร์ออกซีคลอไรด์

4. โรคไวรัส ลักษณะใบด่างสีเขียวอ่อนสลับสีเขียวเข้มตามความกว้างของใบ เส้นใบมีสีเหลือง ใบที่แตกใหม่คอดกึ่งเป็นคลื่น เนื้อเยื่อใบหนา กระด้าง ไม่สดใส่ จานรองดอกบิดคอดกึ่ง เนื้อเยื่อจานรองดอกหนาแข็งกระด้าง ดอกมีขนาดเล็กลง

การป้องกันกำจัด ถ้าพบอาการผิดปกติให้แยกไปเผาทำลาย และทำความสะอาดเครื่องมือที่ใช้ทุกครั้ง

แมลงและสัตว์ศัตรูหน้าวัว

1. เพลี้ยไฟ ทำลายใบและดอก ทำให้เห็นรอยแผลเป็นทางสีน้ำตาล และยังมีเจาะดูดน้ำเลี้ยงดอกที่ยังไม่คลี่ ทำให้ดอกเมื่อบานจะบิดงอผิดส่วน ใช้สารป้องกันกำจัด แก่ อะบาเม็คติน อิมิดาโคลพริด ฟิโปรนิล

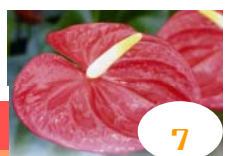
2. แมลงกลุ่มผีเสื้อ ได้แก่ หนอนกระทู้ หนอนเจาะสมอฝ้าย หนอนกระทู้ผัก และหนอนกินใบอื่น ๆ ใช้เชื้อจุลินทรีย์ป้องกันกำจัด ได้แก่ ไวรัสเอ็นพีวี ของหนอนชนิดต่าง ๆ เชื้อแบคทีเรีย เช่น เดลฟิน เซนทารี

3. ทากและหอยทาก กัดปลายราก และกัดกินดอกและใบหน้าวัว ใช้สารกำจัดหอย เช่น แองโกลอสลัก

การจัดการผลผลิต

ดอกหน้าวัวที่มีอายุพร้อมตัด ปลีเปลี่ยนสี 2 ใน 3 ของปลี ใช้มีดที่คมตัดโดยให้ก้านดอกอยู่ระหว่างนิ้วหัวแม่มือและนิ้วชี้ของมือที่ถนัด ตัดให้เป็นมุมเฉียง 45 องศา ให้ก้านดอกเหลือกับต้น 4 – 5 เซนติเมตร ระหว่างการตัดดอกถือดอกให้แผ่เป็นรูปพัด ช่วยลดความเสียหายจากรอยขีดข่วนที่จานรองดอก

เมื่อตัดดอกหน้าวัวแล้วรีบแช่น้ำทันทีและตลอดเวลา และนำเข้าที่ร่มหรือโรงเรือน ล้างดอกไม้ทุกดอกด้วยน้ำ คัดเกรดเตรียมบรรจุ อุณหภูมิที่เหมาะสมในการเก็บรักษาควรอยู่ระหว่าง 18 – 20 องศาเซลเซียส ถ้าสูงกว่า 23 องศาเซลเซียส อายุการใช้งานจะสั้นลง หรือถ้าต่ำกว่า 15 องศาเซลเซียส จะทำให้ดอกเสียหาย

สวมถุงพลาสติกที่จากรองดอก โดยเจาะรูให้ปลีแทงออก ถ้าขนส่งระยะไกลๆ แช่ในถัง พลาสติกบรรจุน้ำสะอาด การขนส่งระยะไกลบรรจุหน้าวัวในกล่องโดยใช้กระดาษฝอยรองกันกล่อง ฉีดพ่นน้ำให้ชื้นและวางดอก 2 ฝั่งสลับกัน แล้วใช้กระดาษฝอยทับแล้วฉีดพ่นน้ำให้ชื้น สลับเป็นชั้น ๆ ในการส่งออกมักใช้สก็อตเทป ตรึงก้านดอกกับกล่องให้แน่นหนาไม่ให้เคลื่อนที่ขณะขนส่ง ระหว่างขนส่งไม่ควรให้อุณหภูมิต่ำกว่า 10 องศาเซลเซียส เกิน 1 วัน และไม่ควรบรรจุอยู่ในกล่อง นานเกิน 4 วัน โดยสวมปลายก้านดอกด้วยหลอดพลาสติกที่มีน้ำสะอาดอยู่ภายใน

เรียบเรียง

: ชัญญา ทิพานุกะ กลุ่มส่งเสริมการผลิตไม้ดอกไม้ประดับ

ที่มา

: กรมส่งเสริมการเกษตร. 2549. ไม้ดอกไม้ประดับเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในวโรกาสทรงครองสิริราชสมบัติครบ 60 ปี.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด.

จัดทำและเผยแพร่ทางเว็บไซต์

: กลุ่มสื่อส่งเสริมการเกษตร
ส่วนส่งเสริมและเผยแพร่
สำนักพัฒนาการถ่ายทอดเทคโนโลยี

